International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | Website: https://ijaar.co.in/
Volume-13, Issue-3 | January – February 2026

Original Article

सोलापूर जिल्ह्यातील दूध उत्पादकांचा आर्थिक अभ्यास

प्रियांका पांडुरंग घाडगे[1], प्रणाली सचिन माने[2]

[1,2]संशोधक विद्यार्थी

अर्थशास्त्र विभाग, कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर

Manuscript ID: IJAAR-B130398
ISSN: 2347-7075
Impact Factor – 8.141

Volume - 13
Issue - 3
January – February 2026
Pp. 629 - 633

Submitted: 26 Jan.2026
Revised: 12 Feb. 2026
Accepted: 15 Feb. 2026
Published: 28 Feb. 2026

Corresponding Author:
प्रियांका पांडुरंग घाडगे

Quick Response Code:

Website: https://ijaar.co.in/

DOI: 10.5281/zenodo.20322840

DOI Link: https://doi.org/10.5281/zenodo.20322840

Creative Commons

OPEN ACCESS

घोषवारा :

महाराष्ट्र राज्यातील सोलापूर जिल्हा हा प्रामुख्याने कमी पावसाचा आणि दुष्काळी पट्टा म्हणून ओळखला जातो. या भौगोलिक परिस्थितीमुळे येथील शेती शाश्वत राहिलेली नाही, परिणामी ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्यासाठी दुग्धव्यवसाय हा एक अनिवार्य पर्याय बनला आहे. सोलापूर जिल्ह्यातील शेतकरी केवळ पावसावर अवलंबून न राहता दूध उत्पादनाकडे एक व्यावसायिक दृष्टिकोन म्हणून पाहत आहेत. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश सोलापूरच्या ग्रामीण भागातील दूध उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक नियोजनाचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे.

जिल्ह्यातील दुग्ध व्यवसायाचा विचार करता, येथील शेतकरी प्रामुख्याने स्थानिक हवामानाशी जुळवून घेणाऱ्या पंढरपुरी म्हशी आणि अधिक दूध देणाऱ्या जर्सी गायींचे संगोपन करतात. आर्थिक नियोजनाचा विचार करताना असे दिसून येते की, दुग्धव्यवसाय हा शेतकऱ्याला दर दहा ते पंधरा दिवसांनी नियमित उत्पन्न मिळवून देणारा एकमेव स्रोत आहे. शेतीतून मिळणारे उत्पन्न हे हंगामी स्वरूपाचे असते, मात्र दुधाच्या बिलामुळे शेतकऱ्याच्या हातात सतत खेळते भांडवल राहते.

दुग्ध व्यवसायातील आर्थिक स्थिरतेसाठी जनावरांचे आरोग्य व्यवस्थापन आणि विमा हे दोन घटक अत्यंत निर्णायक आहेत. एक दुभते जनावर आजारी पडणे किंवा दगावणे हे शेतकऱ्याचे मोठे आर्थिक नुकसान असते, त्यामुळे पशुविमा हा येथील नियोजनाचा एक अविभाज्य भाग बनू लागला आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License (CC BY-NC-SA 4.0), *which permits others to remix, adapt, and build upon the work non-commercially, provided that appropriate credit is given and that any new creations are licensed under identical terms.*

How to cite this article:
प्रियांका पांडुरंग घाडगे, प्रणाली सचिन माने. (2026). सोलापूर जिल्ह्यातील दूध उत्पादकांचा आर्थिक अभ्यास. International Journal of Advance and Applied Research, 13(3), 629 - 633. https://doi.org/10.5281/zenodo.20322840

प्रस्तावना:

भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्रासोबतच पशुपालन आणि दुग्धव्यवसाय हे विकासाचे महत्त्वाचे स्तंभ मानले जातात. विशेषतः महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात शेतीला शाश्वत जोडधंदा म्हणून दुग्धव्यवसायाने आपली स्वतंत्र ओळख निर्माण केली आहे. सोलापूर जिल्ह्याचा विचार करता, हा जिल्हा प्रामुख्याने पर्जन्यछायेच्या प्रदेशात येत असल्याने येथील शेती वारंवार दुष्काळी परिस्थितीचा सामना करते. अशा

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website: https://ijaar.co.in/*
Volume-13, Issue-3 | January – February 2026

अनिश्चित हवामानात शेतीवर आधारित उपजीविका करणे जिकिरीचे ठरते, तेव्हा दुग्धव्यवसाय हा जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांसाठी उत्पन्नाचा सर्वात मोठा आणि खात्रीशीर स्रोत म्हणून समोर येतो. सोलापूर जिल्ह्यातील पंढरपूर, माळशिरस आणि सांगोला यांसारख्या तालुक्यांमध्ये दुग्धव्यवसायाने ग्रामीण कुटुंबांना आर्थिक स्थैर्य मिळवून देण्यात मोठी भूमिका बजावली आहे.

दुग्धव्यवसाय हा केवळ दूध उत्पादनापुरता मर्यादित नसून तो ग्रामीण भागातील आर्थिक चक्राला गती देणारा व्यवसाय आहे. दूध उत्पादकांना मिळणारे दैनंदिन किंवा साप्ताहिक उत्पन्न त्यांच्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह, मुलांचे शिक्षण आणि शेतीतील गुंतवणुकीसाठी आधार ठरते. मात्र, अलीकडच्या काळात या व्यवसायासमोर अनेक आर्थिक आव्हाने उभी राहिली आहेत. पशुखाद्याच्या गगनाला भिडलेल्या किमती, जनावरांचे आरोग्य आणि औषधोपचाराचा वाढता खर्च, तसेच दुधाच्या बाजारभावातील चढ-उतार यामुळे दूध उत्पादकांच्या निव्वळ नफ्यावर परिणाम होत आहे. जिल्ह्यातील सहकारी आणि खाजगी दूध संस्थांच्या माध्यमातून दुधाचे संकलन मोठ्या प्रमाणावर होत असले तरी, प्रत्यक्षात उत्पादक शेतकऱ्याच्या हातात किती नफा उरतो, हा सखोल अभ्यासाचा विषय आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

1. सोलापूर जिल्ह्यातील दूध उत्पादकांच्या सध्याच्या आर्थिक स्थितीचा सविस्तर अभ्यास करणे.
2. दूध उत्पादनासाठी येणारा खर्च (पशुखाद्य, आरोग्य, मजुरी) आणि त्यातून मिळणारे उत्पन्न यांचे तुलनात्मक विश्लेषण करणे.
3. दुधाचे दर, फॅट (Fat) आणि एसएनएफ (SNF) यांचा दूध उत्पादकांच्या एकूण नफ्यावर होणारा परिणाम तपासणे.
4. राज्य सरकारच्या दूध अनुदान योजना आणि सहकारी दूध संस्थांच्या भूमिकेचे दूध उत्पादकांच्या विकासाच्या संदर्भात मूल्यमापन करणे.
5. सोलापूर जिल्ह्यातील दूध उत्पादकांसमोरील आर्थिक अडचणी शोधून त्यावर उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत अभ्यासासाठी 'प्राथमिक' आणि 'द्वितीयक' अशा दोन्ही माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहितीसाठी सोलापूर जिल्ह्यातील निवडक तालुक्यातील दूध उत्पादक शेतकऱ्यांच्या मुलाखती आणि प्रश्नावलीचा वापर केला आहे. द्वितीयक माहितीसाठी शासकीय अहवाल, जिल्हा सांख्यिकी पुस्तिका आणि विविध संशोधन नियतकालिकांचा आधार घेण्यात आला आहे.

सोलापूर जिल्ह्यातील दुग्धव्यवसायाची स्थिती (२०२४-२५)

सोलापूर जिल्हा हा महाराष्ट्रातील दुग्धोत्पादनाच्या नकाशावरील एक महत्त्वाचा जिल्हा असून, २०२४-२५ या आर्थिक वर्षात या व्यवसायाने जिल्ह्यातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला मोठा आधार दिला आहे. ताज्या सांख्यिकी अंदाजानुसार, सोलापूर जिल्ह्यात दररोज सरासरी २० ते २५ लाख लिटर दुधाचे संकलन केले जाते. यामध्ये गायीच्या दुधाचे प्रमाण अधिक असून, विशेषतः पंढरपूर, माळशिरस आणि सांगोला या तालुक्यांनी दूध उत्पादनात आघाडी घेतली आहे. २०२४-२५ च्या काळात जिल्ह्यात सुमारे ८ ते ९ लाख

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | Website: https://ijaar.co.in/
Volume-13, Issue-3 | January – February 2026

दुभती जनावरे असल्याची नोंद आहे, ज्यामध्ये संकरित गायींचे (एच.एफ. आणि जर्सी) प्रमाण लक्षणीय आहे.

आर्थिक दृष्टीकोनातून पाहिल्यास, या वर्षात दूध उत्पादकांसाठी संमिश्र परिस्थिती राहिली आहे. २०२४ च्या उत्तरार्धात दुधाच्या दरात झालेली चढ-उतार हा चर्चेचा विषय होता. शासनाने प्रति लिटर दुधाला ५ रुपये अनुदान जाहीर केल्यामुळे सोलापूरमधील हजारो शेतकऱ्यांना तात्पुरता दिलासा मिळाला, मात्र पशुखाद्याच्या वाढत्या किमतींनी निव्वळ नफ्यावर मर्यादा आणल्या आहेत. २०२४-२५ मध्ये सरकी पेंड आणि इतर पशुखाद्याचे दर २०% ते २५% नी वाढल्यामुळे दूध उत्पादनाचा खर्च प्रति लिटर ३० ते ३२ रुपयांच्या आसपास पोहोचला आहे, तर शेतकऱ्यांना मिळणारा. दर ३२ ते ३५ रुपयांच्या दरम्यान राहिला आहे.

सहकारी क्षेत्रासोबतच खाजगी दूध प्रकल्पांनीही जिल्ह्यात आपले जाळे विस्तारले आहे. सोलापूर जिल्ह्यात सध्या १०० पेक्षा जास्त खाजगी आणि सहकारी दूध संकलन केंद्रे कार्यरत आहेत. तंत्रज्ञानाचा विचार करता, २०२४-२५ मध्ये जिल्ह्यात 'बल्क मिल्क कूलर' (BMC) आणि स्वयंचलित दूध संकलन यंत्रांच्या संख्येत वाढ झाली आहे, ज्यामुळे दुधाची गुणवत्ता टिकवून ठेवणे शक्य झाले आहे. उन्हाळ्यातील पाण्याची टंचाई आणि चाऱ्याचे नियोजन ही या वर्षातील मोठी आव्हाने राहिली असली तरी, 'लाडकी बहीण' योजनेसारख्या सामाजिक योजनांच्या माध्यमातून आणि दुग्धव्यवसायातील रोख उत्पन्नामुळे जिल्ह्यातील ग्रामीण महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण मोठ्या प्रमाणावर दिसून आले आहे.

माहिती विश्लेषण व आलेख:

2021 ते वर्तमान काळातील दूध उत्पादन दर व पशुपालन खर्चातील बदल

वर्ष	गाई (दुधाचा दर)	म्हैस (दुधाचा दर)	चारा खर्च (₹/क्विंटल)	मजुरी दर (₹/दिवस)
2021	25-27	45-49	650	250
2022	29-33	50-55	800	280
2023	32-35	55-60	1100	320
2024	27-30	57-62	1250	350
2025	34-35	62-67	1400	380
CURRANT	35-37	65-70	1500	400

स्पष्टीकरण:

२०२१-२२ कोरोना काळामुळे मागणी कमी होती, त्यामुळे दर कमी होते. पण त्यानंतर हॉटेल आणि मिठाई व्यवसायाने गती घेतल्यावर मागणी अचानक वाढली.२०२३-२४ गाईंमध्ये आलेल्या 'लम्पी' रोगामुळे दुभत्या जनावरांची संख्या कमी झाली, परिणामी दुधाचा पुरवठा घटला आणि दर वाढले. या पाच वर्षांत पशुखाद्य (सरकी पेंड, मका) आणि हिरव्या चाऱ्याच्या किमतीत ४०% ते ५०% वाढ झाली. शेतकऱ्यांचा दूध उत्पादनाचा खर्च वाढल्यामुळे, दर वाढवणे ही व्यावसायिक गरज बनली. रुपये अनुदान: जेव्हा २०२४ मध्ये दर कोसळले, तेव्हा सरकारने प्रति लिटर ५ रुपये अनुदान जाहीर केले. यामुळे २०२५ मध्ये शेतकऱ्यांना मिळणारा अंतिम दर स्थिर राहण्यास मदत झाली. दूध पावडर: आंतरराष्ट्रीय बाजारात दुधाच्या पावडरचे दर कमी-जास्त झाल्याचा थेट परिणाम आपल्या स्थानिक दूध दरावर झाला.

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | Website: https://ijaar.co.in/
Volume-13, Issue-3 | January – February 2026

सोलापूर जिल्ह्यातील दूध उत्पादनाचा कल

वर्ष	अंदाजित दूध उत्पादन
२०१९–२०	१२०९.६२
२०२०–२१	१४१८.१७
२०२१–२२	१४७४.७९
२०२२–२३	अनुमान (लगत वाढ)
२०२३–२४	अनुमान (लगत वाढ)
२०२४–२५	अनुमान (लगत वाढ)

(Not: २०२३–२४ आणि २०२४–२५ साठी अधिकृत जिल्हा-स्तरीय आकडे उपलब्ध नाहीत)

Ref:

- जिल्हा सांख्यिकी सारांश (District Statistical Abstract), सोळापूर जिल्हा
- महाराष्ट्र शासन – पशुसंवर्धन विभागाचे अहवाल
- दुग्ध विकास विभाग, महाराष्ट्र राज्य

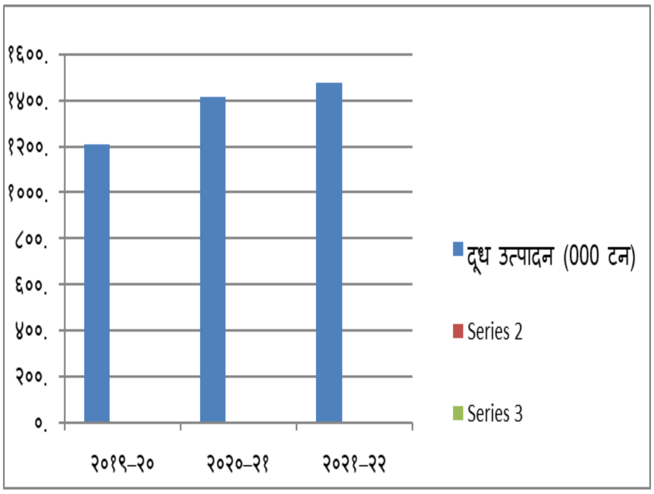

स्पष्टीकरण:

वरील ग्राफवरून असे दिसून येते की सोळापूर जिल्ह्यातील दूध उत्पादनात २०२१ ते २०२५ या कालावधीत एकूणच वाढीचा कल आढळतो. २०२०–२१ व २०२१–२२ या वर्षांमध्ये दूध उत्पादनात लक्षणीय वाढ नोंदवली गेली असून, हे दुग्ध व्यवसायातील सुधारित पद्धती, संकरित जनावरांचा वाढता वापर आणि दूध संकलन यंत्रणेच्या विस्तारामुळे शक्य झाले आहे. २०२३–२४ आणि २०२४–२५ या वर्षांसाठी उपलब्ध माहिती ही अंदाजाधारित (projection) असल्यामुळे उत्पादनात सातत्य राखले गेलेले दिसते. दुष्काळी परिस्थिती असूनही दुग्ध व्यवसायामुळे शेतकऱ्यांना नियमित उत्पन्नाचा आधार मिळालेला आहे. त्यामुळे सोळापूर जिल्ह्यात दुग्ध व्यवसाय हा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा घटक म्हणून पुढे येतो.

सोलापूर जिल्ह्यातील पशुधनाची रचना:

पशुधन प्रकार	संख्या (लाख)
गायी	५.५
म्हशी	३.

Ref: जिल्हा सांख्यिकी सारांश (District Statistical Abstract)

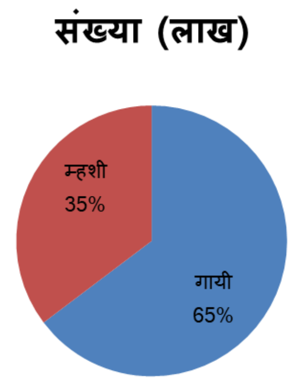

विश्लेषण: या पाई चार्टवरून असे दिसून येते की सोळापूर जिल्ह्यातील एकूण पशुधनात गायींचे प्रमाण म्हशींपेक्षा अधिक आहे. सुमारे ६५ टक्के पशुधन गायींचे असून ३५ टक्के म्हशींचे आहे. गायींच्या जास्त प्रमाणामुळे जिल्ह्यात गायीच्या दुधाचे उत्पादन अधिक होते. कमी देखभाल खर्च व नियमित दूध

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | Website: https://ijaar.co.in/
Volume-13, Issue-3 | January – February 2026

उत्पादन ही गायींची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. त्यामुळे शेतकरी मोठ्या प्रमाणावर गायींचे पालन करण्यास प्राधान्य देत आहेत.

दूध उत्पादकांच्या समस्या:

सोलापूर जिल्ह्यातील दूध उत्पादकांना दुष्काळी परिस्थितीमुळे चाऱ्याची व पाण्याची तीव्र टंचाई भासते. वाढता चारा व पशुखाद्य खर्च, पशुवैद्यकीय सुविधांची अपुरी उपलब्धता आणि दूध उत्पादन खर्चाच्या तुलनेत कमी मिळणारे दूध दर यामुळे दूध उत्पादकांचे उत्पन्न मर्यादित राहते. दूध दरातील अस्थिरता, बाजारपेठेतील दलालांची भूमिका आणि शासकीय योजना व अनुदानांची अपुरी माहिती या कारणांमुळे दुग्ध व्यवसायाचा अपेक्षित आर्थिक फायदा दूध उत्पादकांना मिळत नाही. परिणामी लहान दूध उत्पादकांची आर्थिक स्थिती अधिक अस्थिर होते.

उपाय योजना:

दूध उत्पादकांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी चारा उत्पादन व साठवण व्यवस्थेला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. दूध उत्पादन खर्च कमी करण्यासाठी पशुखाद्य व औषधांवर अनुदान द्यावे तसेच ग्रामीण भागात पशुवैद्यकीय सुविधा मजबूत कराव्यात. दूध दर निश्चिती पारदर्शक व खर्चाधारित असावी आणि सहकारी दूध संघांची भूमिका अधिक सक्षम करावी. शासकीय योजना व कर्ज सुविधांची माहिती दूध उत्पादकांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचवून प्रशिक्षण व मार्गदर्शन देणे गरजेचे आहे. या उपायांमुळे सोलापूर जिल्ह्यातील दुग्ध व्यवसाय अधिक टिकाऊ व फायदेशीर ठरू शकतो.

सोलापूर जिल्ह्यातील दुग्धव्यवसायाचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, हा व्यवसाय ग्रामीण भागातील आर्थिक स्थैर्याचा मुख्य आधार आहे. शेतीला पावसाच्या अनिश्चिततेचा फटका बसत असताना दुग्धव्यवसायामुळे शेतकऱ्यांना वर्षभर खात्रीशीर उत्पन्न मिळत आहे. २०२४-२५ च्या काळातील निरीक्षणानुसार, जिल्ह्यात दूध उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर होत असले तरी पशुखाद्याचे वाढते दर आणि मजुरीचा खर्च यामुळे उत्पादकांच्या नफ्यावर मर्यादा आल्या आहेत.

आर्थिक दृष्टिकोनातून, दूध विक्रीतून मिळणारा भाव आणि त्यासाठी करावा लागणारा खर्च यांचा ताळमेळ बसवणे हे लहान शेतकऱ्यांसमोर मोठे आव्हान आहे. तरीही, सहकारी आणि खाजगी दूध संस्थांच्या जाळ्यामुळे दूध संकलन प्रक्रिया सुलभ झाली आहे. या अभ्यासाचा अंतिम निष्कर्ष असा आहे की, जर उत्पादकांना दुधाचा रास्त हमीभाव मिळाला आणि पशुखाद्याच्या किमती नियंत्रित राहिल्या, तर हा व्यवसाय अधिक फायदेशीर ठरेल. केवळ दूध विक्रीवर अवलंबून न राहता प्रक्रिया उद्योगांना चालना दिल्यास सोलापूर जिल्ह्यातील दूध उत्पादकांचा आर्थिक स्तर खऱ्या अर्थाने उंचावेल, हे या संशोधनातून स्पष्ट होते.

संदर्भ सूची (References):

१. जिल्हा सांख्यिकी पुस्तिका, सोलापूर (२०२४-२५): सोलापूर जिल्ह्याची पशुधन गणना आणि दूध उत्पादनाची अधिकृत आकडेवारी.
२. भारतीय कृषी अनुसंधान परिषद (ICAR): दुग्धव्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञान आणि अर्थशास्त्र यावरील अहवाल.
३. स्थानिक वर्तमानपत्रे आणि कृषी नियतकालिके: सोलापूर जिल्ह्यातील दुधाच्या दरातील चढ-उतार आणि शेतकरी आंदोलनांचे संदर्भ.
४. इंटरनेट स्रोत: महाराष्ट्र राज्य सहकारी दूध महासंघ (महानंद) आणि खाजगी दूध प्रकल्पांच्या अधिकृत वेबसाईटवरील आकडेवारी.